

Nieszawa. Szkic historyczny

Nieszawa nad Wisłą ma wyjątkowo fascynujące początki. Na scenie historii przechodziła z rąk do rąk, z miejsca na miejsce. Nazywana „*wędrującym miastem*” z uwagi na dwie relokacje, „*królewskim miastem*”, bo powołana przez króla Władysława Jagiełłę, a następnie uratowana przez króla Kazimierza Jagiellończyka przed widmem likwidacji. Niestety od kilkudziesięciu lat najczęściej określana mianem „*znikającego, umierającego*” miasta. Obie strony równania są prawdziwe. Niegdyś królewskie miasto, o potencjale, którego Nieszawie zazdrościł Toruń, przeobraziło się w opuszczony rezerwat własnej historii, uzbrojony już tylko w historyczną tkankę urbanistyczną i architektoniczną, która niestety z roku na rok degraduje się i rozpada w zastraszającym tempie.

Proces rozpadu miasta, szczególnie dotkliwy, bo związany z odpływem mieszkańców, jest tym trudniejszy do zaakceptowania, im więcej dociera do nas śladów ogromnej pracy jego dawnych mieszkańców na rzecz miasta, ich zaangażowania w potrzebę samostanowienia i we wspólnotę interesów. Nieszawa tętniła życiem i rozwijała się od późnego średniowiecza poprzez okres nowożytny, choć sąsiedztwo nieprzychylnego jej Torunia było przez długi czas niezwykle problematyczne. Dźwigała się z rozmaitych upadków, udowadniając, że mieszkańcy Nieszawy zasłużyli na cenny tytuł obywateli *królewskiego* miasta. I choć już w XIX wieku Nieszawa wytraciła swój początkowy impet i notowała spadek swoich możliwości, to wciąż pozostawała miastem żywym, realizującym wszelkie potrzeby mieszkańców. Dopiero druga połowa XX wieku przyniosła ze sobą wypadki, którym miasto nie potrafiło sprostać. Ostatecznie, Nieszawa przypomina dziś rzadko odwiedzany skansen, który opuszczają niedawni obywatele, a źle zachowane resztki dawnej wielkości nie zachęcają do odwiedzin w mieście, o którego dobrobyt zadbało niegdyś kilku władców Rzeczypospolitej.

Podstawową literaturę przedmiotu, stanowi dwutomowa monografia Nieszawy, opublikowana w 2004-2005 roku przez Urząd Miasta Nieszawy i Towarzystwo Naukowe w Toruniu.¹ Publikacja opiera się na szeroko zakrojonej kwerendzie w archiwach polskich oraz niemieckich, dostarczając możliwie najszerszej wiedzy o początkach i rozwoju miasta aż do lat 90-tych XX wieku. Dodatkowo, na użytek tego opracowania, udało się przede wszystkim dotrzeć do wcześniej nie publikowanego materiału ikonograficznego (zdjęć miasta oraz jego mieszkańców, które wciąż udaje się pozyskiwać od osób prywatnych). Za pomoc w przeprowadzeniu tych poszukiwań serdecznie dziękuję kierownikowi Muzeum Stanisława

¹ *Dzieje Nieszawy*, t.I, do roku 1945, pod red. Romana Czai, Toruń 2004; *Dzieje Nieszawy*, t.II, pod red. M. Golona, Toruń 2005

Noakowskiego w Nieszawie, panu Ryszardowi Lewandowskiemu oraz Lechosławowi Zborowskiemu, nieszawianinowi, który jest pasjonatem dziejów Nieszawy i depozytariuszem wspaniałego zbioru fotografii z okresu dwudziestolecia międzywojennego oraz powojennego.

Geneza Nieszawy

Termin „*wędrujące miasto*” w przypadku Nieszawy jest całkowicie zasadny. Pierwsza wzmianka o Nieszawie (Nieszowa) pojawia się równoległe z historią osadnictwa krzyżackiego na terytorium, które w 1226 roku przekazał Zakonowi Krzyżackiemu książę Konrad Mazowiecki.² Siedzibą konwentu stał się zamek, którego ruiny do dzisiaj zachowały się w Małej Nieszawce, położonej na lewym brzegu Wisły, około 10 km w dół rzeki od Torunia. Zakon Krzyżacki rezydował na terytorium komturstwa nieszawskiego blisko dwieście lat. Równoległe władze zakonne prowadziły ekspansywną politykę wobec Polski, co doprowadziło do łańcucha konfliktów, przerywanych kolejnymi ustaleniami pokojowymi, o nietrwałym znaczeniu. Dopiero w 1422 roku, Zakon utracił na rzecz Polski wszystkie posiadłości na Kujawach, z terytorium nieszawskim włącznie. Na mocy traktatu, Krzyżacy zostali zobowiązani do zburzenia byłego zamku komturego w Nieszawie, co więcej, do odstąpienia państwu polskiemu połowy nurtu Wisły, co miało doniosłe znaczenia dla obu stron.³ Zakon Krzyżacki tracił monopol na wykorzystywanie nurtu rzeki do celów transportowych i musiał pogodzić się z faktem, że odtąd będzie go dzielił z Królestwem Polskim.

Pierwsza relokacja

Władysław Jagiełło natychmiast wykorzystał fakt uzyskania swobodnego dostępu do drogi wodnej łączącej jego kraj poprzez Bałtyk z państwami europejskimi, co dawało ogromne możliwości rozwoju gospodarczego. Na przejętym terenie, w czerwcu 1424 roku, dokładnie naprzeciw Torunia, król lokował osadę Nowa Nieszawa. W 1425 roku osada uzyskała prawa miejskie.⁴ Miasto rozwijało się bardzo dynamicznie, co niewątpliwie miało związek z doskonałym położeniem nad Wisłą przy granicznej przeprawie przez rzekę. Władysław Jagiełło zdecydował wybudować na terenie Nowej Nieszawy warownię na własny użytek, ponieważ regularnie, niemal każdego roku, przybywał tu dla odbycia zjazdów i negocjacji ze stroną krzyżacką. Poza własną rezydencją, Jagiełło powołał w Nowej Nieszawie

² Józwiak S., *Terytorium nieszawskie pod panowaniem zakonu krzyżackiego do 1422 r.*, [w:] *Dzieje Nieszawy*, t. I, s. 17-29

³ Józwiak S., *Nowa Nieszawa naprzeciw Torunia w latach 1425-1460/1462*, [w:] *Dzieje Nieszawy*, t.II, s. 31-44

⁴ Tęgowski J., *O powstaniu Nowej Nieszawy naprzeciwko Torunia (dokument lokacyjny miasta)*, [w:] *Rocznik Toruński*, t. 16: 1983, s.311-320

kolegiatę (nadając jej wezwanie Najświętszej Marii Panny) oraz klasztor franciszkański, o czym informuje bulla papieska z 27.02.1426 r.⁵

Szybki rozwój nowego ośrodka miejskiego w bezpośrednim sąsiedztwie Torunia stał się zarzewiem konfliktu, którego podłożem była rywalizacja gospodarcza. Dość szybko okazało się, że kupcy z miast pruskich, a nawet angielskich, czy holenderskich, wolą wchodzić w układy handlowe z mieszkańcami z Nieszawy, omijając mniej korzystne dla nich warunki handlowe z państwem krzyżackim. Eliminowany z handlu Toruń zareagował bardzo gwałtownie. Pod koniec sierpnia, bądź na początku września 1431 roku oddziały toruńskiego komtura wraz z mieszkańcami Torunia przeprowadzili atak na Nową Nieszawę, plądrując ją i pałac. Warownia wzniesiona na rozkaz Władysława Jagiełły została przejęta na kilka lat przez załogę krzyżacką. Gdy tylko stronie polskiej udało się w 1435 roku odzyskać obszar Nowej Nieszawy, natychmiast odżyły pretensje zakonu odnośnie konkurencyjnej działalności handlowej polskiego miasta. W kilkanaście lat po pierwszej napaści torunian na Nową Nieszawę, komtur zamku krzyżackiego, ponownie obawiał się eskalacji wrogich nastrojów i kolejnego napadu na miasto.

Rzeczywiście, doszło w pewnym momencie do eskalacji, ale ofiarami wrogości stali się nie mieszkańcy Nowej Nieszawy, ale sami przedstawiciele państwa Krzyżackiego. Nieoczekiwanie, Torunianie buntując się przeciwko Zakonowi, ułatwili Kazimierzowi Jagiellończykowi przejęcie władzy nad Prusami. Ten sukces Torunia wiele kosztował Nieszawę. Mieszczanie toruńscy nie zapomnieli o rywalu handlowym, ulokowanym dokładnie naprzeciw ich miasta i wymusili na królu przyrzeczenie (6 III 1454), że w ciągu trzech lat Nieszawa zostanie zniszczona. Kazimierz Jagiellończyk, wdzięczny Toruniowi za pomoc w pozbyciu się Zakonu Krzyżackiego na tym terenie, obietnicę wprowadzić złożył, ale nie spieszył się z jej realizacją. Coraz bardziej napięta sytuacja zmusiła go jednak po podjęciu decyzji, która zakończyłaby spór obu miast. W 1460 roku wydał dokument stwierdzający, że dotychczasowa Nieszawa zostanie zburzona w terminie do 14 V 1461 roku, ale mieszkańcy zostaną przesiedleni na inne, wyznaczone przez niego terytorium. W ten sposób dokonana się druga relokacja miasta. Tym razem Nieszawa zawędrowała ok. 32 km w górę rzeki Wisły na obszar dawnej wioski Roskydalino. Jesienią 1462 roku po Nieszawie naprzeciw Torunia zostały już tylko pozostałości dawnej królewskiej warowni, zwanej zamkiem Dybów.

Druga relokacja (ostateczna)

Nowo ulokowana Nieszawa natomiast rozpoczęła swój najlepszy okres w dziejach. Aby zrekompensować nieszawianom trudy relokacji oraz straty związane z utratą domów, Kazimierz Jagiellończyk wydał szereg przywilejów (24 IX 1460), takich jak zwolnienie od ciężarów skarbowych (na 30 lat przyznano im zwolnienie z wszelkich podatków na rzecz władzy państwowej, a na 40 lat zwolnienie z królewskich ceł i opłat drogowych) oraz przyznał Nieszawianom monopol na

⁵ patrz: Józwiak S., *Nowa Nieszawa.*, s.37

prowadzenie handlu lądowego i wiślanego na terenie miasta.⁶ Król zezwalał też na zakładanie sadów, ogrodów, winnic, łąk, pastwisk i stawów rybnych, zaś rybacy uzyskali zezwolenie na połów ryb w Wiśle z użyciem mniejszych sieci.

Przywileje Kazimierza Jagiellończyka były niezwykle hojne. Szczególnie uprawnienia gospodarcze wywoływały niechęć Torunia i powodowały, że spór miast był nieunikniony. Mieszkańcy Torunia zaciekle bronili swojej pozycji w utrzymywaniu się z handlu i nieustannie przypominali królowi, że obiecał miasto zniszczyć, a nie je przenieść. Wreszcie król ustąpił i między 1466 a 1474 rokiem wydał decyzję o ograniczeniu handlu Nieszawy do 14 statków rocznie. Dodatkowy edykt zakazywał nieszawianom wywożenia towarów poza Toruń, a w przypadku łamania tych zakazów torunianie uzyskali prawo konfiskowania przewożonych towarów.⁷ Stanowiło to ogromne ograniczenie w handlu i sprowadzenie Nieszawy do roli prowincjonalnego ośrodka produkcji rzemieślniczej.

Nieoczekiwanie, na pomoc Nieszawie przyszły większe ośrodki handlu, którym zależało na tym, by nie zostawiać jednemu miastu (Toruniowi) monopolu na transport wiślany i handel. Wśród miast, które popierały wolny spław Wisłą, znalazły się między innymi Gdańsk, Płock, Sandomierz, oraz mniejsze ośrodki położone nad Wisłą. Kilkanaście lat trwała batalia miast o ustanowienie sprawiedliwego układu w handlu opartym na spławianiu towarów Wisłą. Ostatecznie w 1505 roku wyrok sądu sejmowego unieważniał przywileje Torunia ograniczające wolną żeglugę na Wiśle i zezwalał wszystkim poddanym Korony na pełną wolność żeglugi, tak w dół, jak i w górę rzeki. Wyrok ten na prośbę Płocka zatwierdził król Aleksander. Tym samym, mała Nieszawa stała się ważnym elementem łańcucha zdarzeń, który doprowadził do zmian o charakterze ogólnoustrojowym. Pozwoliło to miastu rozwinąć swój potencjał, który przede wszystkim lokował się w handlu zbożem i transportowaniu go do Gdańska.

Nad brzegiem Wisły stanął rząd spichlerzy, który aż do XIX wieku pozostawał znakiem rozpoznawczym Nieszawy. Z ksiąg radzieckich miasta Nieszawy dowiadujemy się, że w 1654 roku wzdłuż Wisły istniało 25 dużych spichlerzy, a pozostałe, mniejsze spichlerze położone były w sąsiedztwie budynków mieszkalnych.⁸ Tak duża liczba magazynów zbożowych świadczy wyraźnie o tym, jak mocno mieszkańcy polegali na handlu zbożem. Szczególnie, jeśli skonfrontować to z liczbą mieszkańców. W tym samym 1654 roku, w Nieszawie istniało 114 domów mieszczańskich i 3 szlacheckie. Według danych z 1658 roku, miasto zamieszkiwało 666 osób.⁹ Wielkość zaludnienia nie zmieni się szczególnie przez cały XVII i XVIII wiek. Dopiero w XIX wieku liczba mieszkańców znacznie

⁶ Janosz-Biskupowa I, *O położeniu i przeniesieniu Nieszawy (z dziejów handlu wiślanego w XV wieku)*, [w:] Zapiski TNT, t. 20: 1955

⁷ Dumanowski J., *Czasy nowożytne (1460-1793)* [w:] Dzieje Nieszawy, t. I, s. 50

⁸ patrz: Dumanowski J., *Czasy nowożytne...*, s. 57

⁹ Guldon Z., *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w XVI-XVIII w.*, [w:] Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, seria D, 1981

wzrośnie. W roku 1800 Nieszawa będzie miała 782 obywateli, zaś sto lat później 4085.¹⁰

Obsługa handlu wiślanego wymagała największej liczby rąk do pracy. Ilustrują to ilości jednostek pływających, które wyruszały załadowane towarem z Nieszawy. Zachowany rejestr z 1579 roku podaje, że do Gdańska popłynęło w tym roku 37 szkut (dużych statków wiślanych) oraz kilkadziesiąt mniejszych jednostek: 16 dubasów, 27 lichtanów i 1 łódź.¹¹ Przez okres około dwustu lat, handel zbożem stanowił trzon, na którym opierał się byt miasta. Nieszawa wysyłała wprawdzie mniej zboża do Gdańska niż Toruń czy Bydgoszcz, ale jednocześnie więcej niż Włocławek, czy nawet łącznie potraktowana ziemia dobrzyńska. Poza zbożem, na statki ładowano też towary leśne, wapno czy niewielkie ilości piwa.

Poza wiodącą dziedziną, jaką był handel zbożem, Nieszawa z biegiem czasu stawała się miastem samowystarczalnym pod względem rzemiosła i usług. Dokument spisany przez burmistrza i rajców miejskich, pochodzący z 1654 roku, wymienia 39 osób określanych jako rzemieślnicy.¹² Liczba rzemieślników, cechów oraz dywersyfikacja usług będzie się zwiększać przez cały wiek XVIII, tak że pod koniec tego wieku rzemiosło będzie wymieniane jako najważniejsze źródło dochodów ludności.¹³

Jednocześnie, warto odnotować, że pozycja społeczna rzemieślników w Nieszawie była wysoka. O ile kupcy nieszawscy uważali się za grupę elitarną i w stosunku do siebie używali terminu „patrycjusz”, o tyle nierzadko zdarzało się, że do władz miasta trafiali szewcy, kołodzieje, garncarze czy kuśnierze. Największą karierę wśród rzemieślników, którzy trafiali do Rady Miasta, miał za sobą kuśnierz Grzegorz Antoni Uniejewski, który według zapisów zachowanych w księgach radzieckich, pięciokrotnie wybierany był na stanowisko wójta, dwukrotnie na stanowisko wiceburmistrza (1724, 1726), wreszcie został wybrany burmistrzem w 1732 r. W pierwszej połowie XVIII wieku takie sytuacje nie były odosobnione, i choć kupcy, czyli miejscowa elita, nie byli zadowoleni z tego stanu rzeczy, to musieli się z tym pogodzić. Nieszawa, jako „miasto królewskie” miała narzucony przez króla mechanizm wyłaniania przedstawicieli władz: to zgromadzenie mieszczan miało proponować staroście sześciu kandydatów, z których ten miał zatwierdzać jednego jako burmistrza. Jeśli mieszczanie zgłosili wyłącznie rzemieślników, burmistrzem zostawał jeden z nich.

Było to rozwiązanie, które z całą pewnością odpowiadało obywatelom miasta i ich potrzebom. Już w XVIII wieku widać, że handel zbożem kumuluje się w rękach szlachty i duchowieństwa, więc mieszczanie skwapliwie korzystali z możliwości

¹⁰ Guldon Z., *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII wieku* [w:] *Zapiski Historyczne*, t.39:1974, z. 1; Cackowski S., *Miasta dobrzyńskie i kujawskie w końcu XVIII i na początku XIX w (1793-1807)*, Włocławek, 1995

¹¹ Rybarski R., *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t.II: *Materiały i tablice statystyczne*, Warszawa, 1958, s. 43

¹² Dumanowski J., *ibidem*, s. 67

¹³ Dziki T., *Nieszawa w latach 1793-1918* [w:] *Dzieje Nieszawy*, s. 117

posiadania władzy, tak by równoważyć wpływy bogatej szlachty i przedstawicieli Kościoła.

Bardzo istotną sprawą dla ekonomii Nieszawy były targi i jarmarki. Początkowo miasto miało prawo do targów (raz w tygodniu) oraz do dwóch jarmarków rocznie. Handel różnymi towarami rozwinął się jednak na przełomie dziesięcioleci tak bardzo, że ostatecznie Nieszawa, zgodnie z rozporządzeniem Stanisława Augusta z 1790 roku, miała prawo do odbywania 11 jarmarków rocznie. Ówczesna rada uznała to za dużą szansę rozwoju miasta i postanowiła dodatkowo nieszawskie jarmarki reklamować w innych ośrodkach miejskich i wiejskich. Na wniosek ówczesnego burmistrza, uchwalono opodatkowanie piwowarów oraz składkę po 1 zł od wszystkich obywateli¹⁴. Ustanowienie wspólnej składki na rzecz reklamowania własnych jarmarków należy uznać za działanie bardzo progresywne, niestandardowe i z całą pewnością mające na celu dobro wszystkich mieszczan zajmujących się rzemiosłem i usługami, którzy korzystaliby na wzmożonym przepływie towarów i pieniędzy. Świadczy też najlepiej o potrzebie samostanowienia, myśleniu wspólnotowym i wychodzeniu naprzeciw pojawiających się szans na rozwój. Ten nowatorski pomysł roztropnych władz pojawił się niestety za późno, był jednym z ostatnich akcentów, jaki pozostawiał po sobie złoty wiek Nieszawy. Zbiegał się on w szerszym kontekście z definitywnym końcem I Rzeczypospolitej, która stanęła w obliczu kolejnych fal rozbiorowych.

Nieszawa w okresie rozbiorów 1793-1914

Nieszawa została włączona do państwa pruskiego w czasie II zaboru w 1793 roku i odtąd z miasta królewskiego z wieloma przywilejami, który stanowiła od 1460 roku, stała się miastem zarządzanym przez obce władze, wykorzystujące niedawne polskie ośrodki do własnych celów politycznych i gospodarczych. Dotychczasowy rozwój miasta został niejako zamrożony. Władze pruskie powoli, stopniowo, ograniczały rolę samorządu, szczególnie od czasu Insurekcji Kościuszkowskiej w 1794 r. Do 1800 roku Prusacy ugruntowali swoje prawo i administrację, najważniejsi urzędnicy byli mianowani i kierowani bezpośrednio z monarchii pruskiej, powołano między innymi urzędy burmistrza policyjnego i burmistrza sądowego.¹⁵

Zarząd nad miastem był sprawowany przez państwo zaborcze dość krótko, ponieważ już w 1807 roku na skutek zwycięskiej kampanii Napoleońskiej, wymierzonej w koalicję Prus i Rosji, Nieszawa znalazła się na obszarze Księstwa Warszawskiego, którego powołanie było jednym z punktów ustaleń pokojowych w Tylży między cesarzem Napoleonem a carem Aleksandrem I. Ten zrębek polskiej państwowości funkcjonował jednak na bardzo kruchych fundamentach, którego właściwie jedyną rękojmię stanowiła stabilna pozycja Napoleona. Gdy tylko jego

¹⁴ Dumanowski J, ibidem, s. 66-67

¹⁵ Kallas M., *Kujawy i ziemia dobrzyńska pod władztwem pruskim (1793-1806/07)*, [w:] *Kujawy Wschodnie i ziemia dobrzyńska w okresie przejścia pod zabór pruski w 1793 roku. Materiały sesji naukowej we Włocławku*, 1993, pod red. S. Cackowski, Włocławek, 1995

dotychczas niezwyciężona armia została upokorzona fiaskiem kampanii w Rosji w 1812 roku, równie szybko musiały się rozwiać marzenia o odrodzeniu Rzeczypospolitej. Księstwo Warszawskie przestało istnieć, zastąpione Królestwem Polskim, które znamiona polskiej państwowości nosiło jedynie w nazwie, całkowicie było bowiem zależne od Rosji.

Dla Nieszawy oznaczało to kolejne zmiany przynależności administracyjnych, zatwierdzanie nowych władz i respektowanie rosyjskich zarządzeń. Miasto początkowo stanowiło część obwodu kujawskiego w województwie mazowieckim, a po korekcie zostało częścią powiatu włocławskiego w guberni warszawskiej. Ostatecznie stało się siedzibą powiatu, ustanowionego w 1871 roku, co utrzymało się do 1914 roku.¹⁶

Zrywy niepodległościowe Polaków (Powstanie Listopadowe w 1831 roku i Styczniowe w 1863 roku), doprowadziły do zaostrzenia polityki ze strony Rosji. Wyrażało się to wprowadzeniem języka rosyjskiego do urzędów, szkół, wreszcie pokrywaniem obszaru zaanektowanego coraz gęstszą siecią urzędników rosyjskich, nierzadko oficerów, sprowadzanych do Królestwa Polskiego z głębi carskiej Rosji.

Miasto wprawdzie funkcjonowało nadal, ale działało w oparciu o przedawniony już model gospodarczy. Mnóstwo bardzo drobnych warsztatów, które nie były w stanie zgromadzić większego kapitału, natomiast żadnego większego zakładu pracy czy fabryki, które generowałyby większe zyski i były w stanie zatrudniać większą załogę niż kilkusobową.

Fenomen dużego wzrostu demograficznego w Nieszawie notowany w ciągu XIX stulecia (wspomniane już ponad 4 tysiące mieszkańców w 1900 roku) nie tyle wynika więc z faktu korzystnych warunków bytowych, ale migracji, która ściągnęła do Nieszawy mieszkańców wsi, szukających lepszych warunków do życia w mieście, jak i z napływu ludności niemieckiej oraz żydowskiej. Warto tu wspomnieć, że władze pruskie na przełomie XVIII i XIX wieku, widząc słabnący handel jarmarczny na terenie Nieszawy (klientów odebrał niedaleki Koneck, który z powodzeniem wówczas organizował 13 jarmarków rocznie), zdecydowały zapobiec temu zjawisku na drodze administracyjnej. W 1802 roku wydano rozporządzenie zmuszające wszystkich wiejskich kramarzy pochodzenia żydowskiego do przeniesienia się do miast w terminie do 1 III 1803 roku. Zlikwidowano ponadto okoliczne targi wiejskie, odbierając im prawa do organizacji jarmarków.¹⁷ Dodatkowo, władze pruskie, choć urzędowały na tym terenie jedynie kilka lat, zdążyły wprowadzić w życie swoją politykę kolonizacyjną i na tereny dawnej Polski ściągnąć osadników z Prus. O ile ludność żydowska zajmowała się głównie handlem, o tyle napływowi osadnicy z Niemiec byli przede wszystkim rolnikami i rzemieślnikami.

Z kolei urzędnicy nieszawscy w okresie trwania Księstwa Warszawskiego postanowili rozwinąć tę politykę sprowadzania kapitału ludzkiego do miasta i wprowadzili przywileje dla nowo przybyłych: okresowe zwolnienia z płacenia

¹⁶ Kallas M., *Z przeszłości administracyjnej Kujaw (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, [w:] *Zapiski Kujawski-Dobrzyńskie*, seria A, Włocławek, 1978

¹⁷ Dziki T., *ibidem*, s. 109

podatków, zwolnienia fabrykantów z przymusowego i bezpłatnego kwaterunku wojska, i co bardzo atrakcyjne: zwolnienie z obowiązku pełnienia służby wojskowej.¹⁸

Powyższe działania spowodowały, że Nieszawa w okresie zaborów powiększyła liczbę swojej ludności z ok. 450 do ponad 4400 osób, co czyniło ją początkowo czwartym miastem na terenie Kujaw Wschodnich pod względem wielkości zaludnienia, a w 1866 roku już drugim (zaraz po Włocławku). Głównym motorem życia gospodarczego miasta wciąż pozostawały te same filary: handel zbożem, handel jarmarczny oraz usługi rzemieślnicze. O ile handel zbożem trwał bez zmian (po 1815 roku Rosjanie utworzyli nawet wodną komorę celną I klasy), o tyle rozwój handlu jarmarcznego został zahamowany na skutek decyzji o poprowadzeniu kolei żelaznej łączącej Warszawę z Bydgoszczą przez Aleksandrów Pograniczny (dziś Kujawski), z pominięciem Nieszawy. Miasto dosłownie i symbolicznie zostało odstawione na boczny tor. Tym samym straciło swoją uprzywilejowaną pozycję na rzecz Włocławka i Aleksandrowa. Znacznie spadł udział jarmarków nieszawskich w obrocie handlowym powiatu. W źródłach statystycznych z II poł. XIX wieku handel jarmarczny wymieniano już na drugim miejscu możliwych źródeł utrzymania.

Skądinąd, zmianie uległa też organizacja handlu. Targi i jarmarki (działające w określone dni tygodnia czy roku) zostały wyparte przez składy, magazyny i sklepiki, funkcjonujące stacjonarnie, kilka dni w tygodniu. Te z kolei pociągnęły za sobą powstanie dodatkowej, niezbędnej w tkance miasta infrastruktury: piekarni, wyszynków, restauracji, kawiarni, herbaciarni, cukierni (dane z 1860 roku mówią o funkcjonowaniu 2 cukierni, 6 kawiarni, 16 wyszynków wódki i piwa, 3 garkuchni i 4 zajazdów)¹⁹.

Wydaje się, że właśnie ta samowystarczalność miasta (pełna dostępność usług i wystarczający asortyment towarów) powodowały, że miasto się zaludniało, choć nie było na jego terenie żadnego większego zakładu pracy. W 1860 roku istniały w mieście: 1 młyn wodny i 4 wietrzne, 1 cegielnia, 2 wapniarnia i 1 browar²⁰. Wszystkie te zakłady były niewielkie (browar zatrudniał 2 osoby, w młynach, łącznie z właścicielami, pracowało 8 osób, cegielnia zatrudniała 6 robotników i 1 majstra). Dopiero tartak otwarty w 1912 roku zatrudniał zawrotną jak na Nieszawę liczbę 12 pracowników.

Opis Nieszawy z 1860 roku autorstwa burmistrza zawiera adekwatny, szczerzy komentarz do sytuacji ekonomicznej: *W ogólności nadmieniam się, że nie masz tu przedmiotu, który służyłby za główny cel utrzymania ludności, lecz handle drobne proffesye i zarobki, jakie są powyżej wykazane utrzymanie dla mieszkańców miernym stopniu zapewniają.*²¹

Miasto funkcjonowało dość sprawnie, ale w stosunku do ośrodków miejskich, które wchodziły w okres mniejszej lub większej industrializacji, Nieszawa stała w miejscu. Oznaczało to znaczące wyłączenie jednego z „silników” miasta.

¹⁸ Dzik T., *ibidem*, s. 110

¹⁹ Dzik T., *ibidem*, s. 137

²⁰ Dzik T., *ibidem*, s. 123

²¹ Gruszczyńska M., Poraziński J., *Opisy miast Kujaw Wschodnich z 1860 r. (Gubernia Warszawska)*, [w:] *Nowe Miscellanea Historyczne*, t. 6, Warszawa 2002, s. 65

Brak kapitału, zarówno mieszczan, jak i samego miasta ilustrował stan miejskiej architektury. Pod koniec XVIII wieku na 96 domów w Nieszawie, tylko 2 były murowane²². Dopiero od połowy XIX wieku obserwujemy procentowy wzrost udziału domów murowanych w ogólnej liczbie domostw.

Na polecenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji Królestwa Polskiego ówczesny burmistrz sporządził w 1820 roku opis topograficzno-statystyczny miasta, który stał się podstawą do przeprowadzenia regulacji zabudowy miasta. Na podstawie planu opracowanego przez geometrę Stanisława Zawiszę, zdecydowano zlikwidować kilka bocznych uliczek, aby móc ich kosztem poszerzyć główne trakty i ciągi komunikacyjne. Wzniesiono też kilka nowych obiektów użyteczności publicznej (m.in. komorę celną, synagogę na prośbę gminy żydowskiej osiadłej w Nieszawie, plebanię).

W połowie XIX wieku (1856 r.) istniało w Nieszawie 166 domów (z czego 62 murowane), a w 1913 roku jest to 178 domów (z czego już 118 murowanych).²³

W 1860 roku w mieście istniał Rynek Miasta (plac) oraz 18 ulic, do końca wieku liczba ulic wzrosła do 26.²⁴ W zdecydowanej większości ulice te były wybrukowane, choć ich stan z czasem (w wyniku nieprzewodzenia napraw) pozostawiał bardzo wiele do życzenia. Rynek Miasta oraz główne ulice były oświetlone lampami rewerberowymi (olejowymi), które dawały słabe światło. Stan dróg oraz oświetlenia poprawił się dopiero przed 1914 rokiem. Wtedy też powstał pierwszy projekt upiększenia bulwarów i założenia skweru dla mieszkańców.

Biorąc pod uwagę kontekst ekonomiczny miasta, trzeba zauważyć, że Nieszawa jako wspólnota obywatelska, uparcie, w miarę możliwości, rozbudowywała ofertę socjalną i oświatową. Nie posiadając publicznej sali do organizowania spektakli czy zabaw, Ochotnicza Straż Ogniowa (a ściślej 29-osobowa orkiestra OSP) wynajmowała pomieszczenia w jedynym hotelu w mieście „Pod Trzema Koronami.”²⁵ Działało również amatorskie koło teatralne, które cieszyło się dużą popularnością. Mieszkańcy Nieszawy, pomimo doskwierających problemów natury finansowej, organizowali swoje życie towarzyskie oddolnie, licząc na własną inicjatywę.

Wspomniane spoiwo miasta, szeroko pojęte zaplecze socjalne (kawiarnie, sklepy, cukiernie) oraz centra oświatowe (towarzystwa szkolne, jedno oraz dwuklasowe szkoły elementarne, czytelnia wraz z biblioteką powołane na początku XX wieku, czy amatorskie koło teatralne) działały sprawnie na rzecz wspólnoty i ten fundament miasta był zabezpieczony. Ogromny wzrost demograficzny w XIX wieku był zatem wielką szansą, miasto jest jednak wspólnotą obywateli. Zabrakło jednak w tym układzie kapitału, który mógłby ten potencjał zagospodarować. Czasy spławiania

²² Kabaciński R., *Opis Nieszawy z 1820 roku* [w:] Zapiski Kujawski-Dobrzyńskie, seria E, Włocławek 1985

²³ Cackowski S., *ibidem*, s. 40; Gruszczyńska M., Poraziński J., *Opisy miast Kujaw Wschodnich z 1860 r. (Gubernia Warszawska)*, [w:] Nowe Miscellanea Historyczne, t. 6, Warszawa 2002, s. 65

²⁴ Cackowski S., *ibidem*, s. 40; Gruszczyńska M., Poraziński J., *ibidem*, s. 66

²⁵ Kosowska B., *Upowszechnienie kultury w Nieszawie do końca XX wieku* [w:] *Kalejdoskop Nieszawski*, t. III, s. 162-184

towarów rzeką oraz jarmarków powoli ustępowały innym rozwiązaniom. Nieszawa żyła wprawdzie w okresie Królestwa Polskiego dość spokojnie, ale niestety kosztem własnego dobrobytu.

Nieszawa w czasie I wojny światowej (1914-1918)

1 sierpnia Niemcy wypowiedziały wojnę Rosji, tym samym otwierając szeroko drzwi konfliktowi europejskiemu, a w rezultacie tego, światowemu.

Błyskawicznie rozniecona wojna do Nieszawy dotarła już 4 sierpnia. Przypłynęły tu dwa statki z wojskiem niemieckim, które rozpoczęły swój byt od rekwirowania zapasów żywności oraz koni. Przez następne lata miasto było wykorzystywane jedynie jako rezerwuuar dóbr, którymi można „dożywić” niemiecką armię, co powodowało dla tak biednego ośrodka jakim była Nieszawa, niepowetowane straty w codziennym funkcjonowaniu.

Rabunkowa polityka okupanta doprowadziła do przerywania kruchego łańcucha dostaw podstawowych towarów, a w efekcie do zubożenia mieszkańców i zagrożenia epidemiologicznego. W okresie od stycznia do maja 1916 roku w obowiązywał w mieście zakaz organizowania publicznych targów, którego powodem była epidemia tyfusu. Mieszkańcy żyli na granicy skrajnej biedy.

Z drugiej strony, Nieszawianie powoli odzyskiwali możliwość rozwijania samorządu miejskiego. W czerwcu 1915 roku Niemcy ustanowili na okupowanych terenach „*Ordynację miejską dla obszarów Polski rosyjskiej podlegającej niemieckiej administracji*”, która dawała gminom miejskim osobowość prawną.²⁶ Początkowo Rada Miejska była kontrolowana przez władze powiatowe oraz przybyłego z Niemiec burmistrza Józefa Nocińskiego, ale pierwsze wybory oparte na nowej ordynacji przeprowadzone 20 marca 1917 roku wyłoniły całkowicie propolskie władze. Oznaczało to możliwość uruchomienia procedury powrotu do polskiego języka, kultury i szeroko pojętego samostanowienia. Reaktywowane Koło Polskie Macierzy Szkolnej zaczęło organizować odczyty, spotkania i obchody ważnych polskich rocznic, jubileuszów, świąt. Jeszcze w 1917 roku przeprowadzono obchody ku czci okolicznych powstańców-weteranów z 1863 roku.

Do Nieszawy wróciło życie obywatelskie zorientowane na sprawy narodowe, które dotąd zabronione, eksplodowało z dużą siłą. Początkowa duma z faktu odzyskania niepodległości musiała jednak szybko ustąpić miejsca twardym warunkom bardzo skomplikowanej rzeczywistości.

Nieszawa w okresie dwudziestolecia międzywojennego

I wojna światowa nie tyle zniszczyła Nieszawę materialnie, ile pogrzyła ją w koszarnej sytuacji ekonomicznej. Wyzyskiwane miasto rozpoczęło swój nowy

²⁶ Dziki T., ibidem, s. 147

etap w historii wyzwolone, ale zadłużone. Władze miasta starały się pozyskiwać pożyczki na spłatę własnych długów, ale było też zmuszone podjąć kroki zapobiegające spekulacji cen na podstawowe produkty żywnościowe, wprowadzając ceny urzędowe oraz sprzedaż na kartki i przydziały.²⁷ Zakazano też wywozu z miasta zboża oraz innych podstawowych produktów. Spowodowało to oczywiście ogromną falę sprzeciwu mieszkańców, twierdzących, że przydziałowe ilości są bardzo małe.

Los nie oszczędził im dodatkowo chwil grozy, gdy w 1920 roku doszło do wojny polsko-bolszewickiej, a Nieszawa była bezpośrednio zagrożona atakiem armii radzieckiej. W myśl planów dowództwa bolszewickiego Rosjanie mieli zdobyć Nieszawę, by później mieć możliwość zniszczenia linii kolejowej Gdańsk - Warszawa. Na wszelki wypadek mieszkańcy wyciągnęli prom na lewy brzeg Wisły. Szczęśliwie, armia radziecka dostała sygnał do odwrotu, będąc jeszcze na prawym brzegu Wisły, choć w Lipnie, a więc w niedalekim sąsiedztwie Nieszawy.

W tych niezmiernie trudnej codzienności, Nieszawianie wykazywali się jednak wyjątkową postawą obywatelską. Dowiedli tego w sporze z Aleksandrowem Kujawskim, gdy ostatecznie miano ustalić, gdzie zostanie ustanowione starostwo dla tego powiatu.

Na mocy ustawy sejmowej z 2 sierpnia 1919 roku Nieszawa weszła w skład województwa warszawskiego, będąc jedną z najmniejszych jednostek administracyjnych na jego obszarze. Władze Nieszawy możliwie najszybciej rozpoczęły starania, by ich miasto zostało stolicą powiatu, skoro było nią od 1867 roku. Wiedząc, że pozycja Aleksandrowa może okazać się silniejsza (Aleksandrów miał ponad dwukrotnie większą liczbę mieszkańców) postanowiono wysłać delegację do ministra spraw wewnętrznych, a nawet samego Józefa Piłsudskiego, by na najwyższych szczeblach zapadła decyzja o pozostawieniu siedziby starostwa w Nieszawie. Urzędnicy powoływali się nawet na swoistą niezręczność, by nie rzecz krzywdę dziejową: „(...) mała wioska założona przez rząd rosyjski poprzez sztuczne ożywienie została podniesiona do godności miasta nazwanego imieniem cara Aleksandra II, jednego z najsroższych ciemężycieli Narodu Polskiego.”²⁸ Radni nieszawscy, wciąż nie doczekawszy się decyzji, skorzystali z pomocy posłów PPS, którzy złożyli sejmową interpelację w sprawie ustanowienia Nieszawy siedzibą powiatu. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wobec tego postanowiło przysłać do Nieszawy specjalną komisję. Nadzieje były tak duże, że Rada Miejska wezwała ludność do odnowienia (najlepiej na biało) swoich domów²⁹. Ten epizod, choć wydaje się dość niekonwencjonalny, (może desperacki) uznać należy za akt ambicji i walki o własną przyszłość. Skoro i pomalowanie domów nie wystarczyło, została jeszcze nadzieja, jaką wiązano z wizytą prezydenta Ignacego Mościckiego w 1930

²⁷ Waszkiewicz Z., *Nieszawa w latach 1918-1939* [w:] *Dzieje Nieszawy*, t. I, s. 159

²⁸ Cieśla A., *Z przeszłości powiatu nieszawskiego* [w:] *Pomorze i Kujawy*, 1999, nr. 3, s.8; tenże, *Jak się Nieszawa z Aleksandrowem w kwestii społeczności powiatu spierała* [w:] *Zdrój Ciechociński*, 1996, nr. 4 (66), s. 21

²⁹ Waszkiewicz Z., *ibidem*, s. 166

roku³⁰. Wówczas zreperowano bruki na Rynku, poprawiono elewacje domów przy ulicy Mickiewicza i odświeżono fasadę Magistratu, by miasto sprawiało jak najlepsze wrażenie. Radcy miejscy wyasygnowali nawet w tych trudnych czasach fundusze na wyremontowanie gmachów miejskich, wydawało się bowiem, że już tylko takie wymogi muszą spełnić, by otrzymać upragniony cel.

Niestety, nie udało się Nieszawie uzyskać tytułu stolicy powiatu, który ostatecznie w 1932 roku (po trzynastu latach walki) został przyznany Aleksandrowi Kujawskiemu. Czasem może urzędnicy nieszawscy grali nie *fair*, gdy na przykład zwrócili się do Ministerstwa Skarbu o nieudzielanie kredytów na przebudowę gmachów starostwa w Aleksandrowie Kujawskim, ale ostatecznie grali o dużą stawkę. Ulokowanie siedziby starostwa byłoby jak wprawienie w ruch nowego napędu dla miasta. W sposób naturalny Nieszawa stałaby się miastem potrzebnym, znaczącym i odwiedzanym.

Obserwując cały szeroki wachlarz życia obywatelskiego trzeba przyznać, że nawet w latach postępującej marginalizacji, obywatele Nieszawy wykazywali się sporą aktywnością na polu społecznym. Przede wszystkim, mieli ogromną świadomość przynależności do państwa polskiego, co wyrażali w rozmaitych uroczystościach i pochodach. Szczególnym podziwem i kultem otaczali postać marszałka Józefa Piłsudskiego. W 1925 roku radcy miasta postanowili uczynić marszałka honorowym obywatelem miasta Nieszawy i dożywotnim członkiem Rady Miejskiej. Informację o tym, wraz ze stosownym dyplomem, dostarczyła samemu komendantowi wysłana przez miasto delegacja. Powołano Komitet Obchodów imienin J. Piłsudskiego, który organizował te uroczystości od 1926 do 1939 roku włącznie. W 1928 roku powołano z kolei Komitet Obchodów Dziesięciolecia Państwa Polskiego, a Rada Miejska w imieniu ludności przesłała Józefowi Piłsudskiemu - „Pierwszemu Obywatelowi Rzeczypospolitej i dożywotniemu członkowi nieszawskiej Rady Miejskiej, Marszałkowi Polski” - adres hołdowniczy, czyli bardzo uroczystą formę wyrażenia szacunku osobie zasłużonej.³¹

Dwudziestolecie międzywojenne upłynęło pod znakiem wielkich nadziei związanych z odbudową państwa i jednocześnie w atmosferze akcentowania nastrojów bojowych, równoległych do realizowania programu „Naród pod bronią”. Wielokrotnie organizowano manifestacje patriotyczne, których celem było budzenie świadomości narodowej. Zachęcano przy tym do przystępowania do organizacji paramilitarnych, takich jak Związek Strzelecki, Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej, Organizacja Przynależności Wojskowej i Wychowania Fizycznego czy nieszawski oddział Ligi Morskiej i Kolonialnej (sic!), który to brał udział w wielkiej manifestacji mającej świadczyć o niezbywalnych prawach Polski do morza i Pomorza. Nieszawski oddział LMiK zbudował kajak i dołączył do 1400 uczestników spływu po Wiśle, by później założyć pod skrzydłami Ligi sekcję kajakarską. Dodać trzeba, że Nieszawa nie stanowiła tu wyjątku na tle innych miast pełnych organizacji strzeleckich czy nawet paramilitarnych. Duch gotowości

³⁰ Wasilkowska-Frelichowska K., *Prezydent Mościcki w Nieszawie* [w:] *Kalejdoskop Nieszawski*, t.II, s. 111-114

³¹ Waszkiewicz Z., *ibidem*, s.190

bojowej obecny był na obszarze całej II Rzeczypospolitej.

Jednocześnie, miasto szukało pomysłu na własną przyszłość i całkiem rozsądnie postanowiło zacząć od edukacji i szkolnictwa. Wiedząc, jak zaniedbany został sektor oświaty w latach zaboru rosyjskiego i jak wysoki jest poziom analfabetyzmu, radni zdecydowali o utworzeniu w Nieszawie Seminarium Nauczycielskiego. Pomysł był doskonały, biorąc pod uwagę braki kadrowe w szkołach wiejskich, gdzie uczyli czasem ludzie mający często tylko podstawowe wykształcenie. W 1920 roku otwarto dwuletnią Preparandę Nauczycielską, a w 1923 roku Seminarium Nauczycielskie, na którego działalność przeznaczono budynek dawnej komory celnej.³²

Ponadto, bardzo ciekawą ideą było powołanie już w 1919 roku Szkoły Ogrodniczo-Pszczelarskiej, która przygotowywała uczniów do zawodu sadownika, ogrodnika, pszczelarza³³. Był to bardzo zasadny wybór branż, skoro miasto otaczały od czasów nowożytnych ogrody i sady. Szkoda, że ostatecznie szkoła ta została zlikwidowana w 1928 roku przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Krótką, bo przerwana wybuchem wojny, historię miała jeszcze powołana przez księdza Kneblewskiego Roczna Koedukacyjna Szkoła Przynależności Kupieckiego w Nieszawie, której oficjalnym organem założycielskim było założone w 1938 roku Nieszawskie Towarzystwo Oświaty Zawodowej.³⁴ Była to szkoła zawodowa, która miała profesjonalnie przygotowywać uczniów do pracy w szeroko pojętych usługach handlowych, co również należy uznać za projekt wartościowy. Tę szkołę z kolei zamknęła okoliczność dziejowa - wrzesień 1939 roku.

Okres 1918-1939 upłynął w Nieszawie pod znakiem entuzjazmu, celebrowania faktu odzyskania niepodległości, manifestowania dumy i siły, ale ten duch walki jeszcze nie zdążył przekuć się w stabilną, bezpieczną rzeczywistość. Konflikty polityczne, które cechowały codzienność II Rzeczypospolitej (scena polityczna była bardzo różnorodna: narodowcy, ludowcy, socjaliści, a wszyscy oni podzieleni wewnątrz na rozmaite sektory i odłamy) dotarły również tutaj i niestety nieco przesłoniły konieczność myślenia ponad podziałami w trudnych warunkach nowopowstałej Rzeczypospolitej. Odnotować trzeba, że choć Nieszawianie funkcjonowali nieco na uboczu głównych ośrodków, w swojej niszy swojego malowniczego miasteczka, to ich świadomość polityczna była bardzo wysoka. Zdziwiał na pewno bardzo wysoka frekwencja wyborcza (rekordowo wysoka frekwencja - 87% - w wyborach parlamentarnych w 1928 roku). Nie spodobała się natomiast ogółowi polskiego społeczeństwa (w tym i nieszawianom) zmiana konstytucji z 1935 roku, która bardzo wzmacniała rolę władzy wykonawczej, a tym samym ograniczała rolę opozycji. Nowa ordynacja wyborcza, opracowana przez zwolenników marszałka Józefa Piłsudskiego, pozbawiała obywateli prawa do

³² Gruszczyńska M., *Materiały do dziejów szkolnictwa w Państwowym Archiwum we Włocławku* [w:] *Zapiski Kujawsko - Dobrzyńskie*, seria C, Włocławek, 1980; Błażejewska S., *Seminarium Nauczycielskie Męskie im. W. Jagiełły w Nieszawie* [w:] *Kalejdoskop Nieszawski*, Toruń, 2007, t. II, s. 61-75

³³ Błażejewska S., *Szkoła Ogrodniczo-Pszczelarska*, [w:] *Kalejdoskop Nieszawski*, t.II, s. 44-46

³⁴ Błażejewska S., *Roczna Koedukacyjna Szkoła Przynależności Kupieckiego w Nieszawie* [w:] *Kalejdoskop Nieszawski*, t. II, s. 96-101

zgłaszania kandydatów, pozostawiając to w gestii wyłącznie specjalnych zgromadzeń złożonych z osób nominowanych przez lokalne warstwy rządzące. Nawet dla oddanych Piłsudskiemu Nieszawian było to powodem do zbojkotowania tak skonstruowanej ordynacji. Głosowało wówczas tylko 30% uprawnionych do głosowania.

Mimo dezaprobaty wobec konfliktów na scenie politycznej i wynikających z nich reperkusji, miasto wciąż hucznie i z dużym entuzjazmem obchodziło wszelkie uroczystości związane z wymarszem Pierwszej Kadrowej w 1914 r, odzyskaniem niepodległości w 1918 roku czy Bitwą Warszawską w 1920 r, chętnie odwołując się do zwycięskich stron polskiej historii. Częstotliwość pochodów, obchodów, odczytów czy defilad sprawiała, że jeden z artykułów poświęconych Nieszawie zatytułowano: „Nieszawa kocha uroczystości.”³⁵

Koniecznym trzeba też odnotować utrwalający się w powszechnej świadomości fakt wyjątkowego położenia miasta między wysoczyznami morenowymi a wstęgą Wisły, który sprawiał, że chętnie na cel swoich wycieczek brali Nieszawę ludzie sztuki i kultury.

Dostrzegano zarówno atrakcyjne położenie, ale również dobry klimat niedużego, ale charakterystycznego miasteczka o zwartej zabudowie klasycystycznej wokół rynku i bulwarami, które zachęcały do nadwiślańskich spacerów.

Dodatkowym atutem miasta był fakt, że właśnie tu, w 1867 roku urodził się słynny architekt, malarz, profesor architektury nowożytnej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej oraz warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych, Stanisław Noakowski.

Spoglądając na rysunki Noakowskiego, nie sposób nie zauważyć jak jego wrażliwość artysty, jak mawiano „malarza zakochanego w architekturze” czule spoglądała między innymi na skromne kościółki, chaty, nieduże domostwa, tę polską architekturę miast, miasteczek i wsi, którą zakodował w swoim artystycznym krwiobiegu już w dzieciństwie spędzonym w Nieszawie.

Tak znamienity obywatel doczekał się wspaniałego pomnika w postaci powstałego w 1934 roku Muzeum im. Stanisława Noakowskiego, instytucji kultury, która prowadzi swoją działalność wystawienniczą do dziś.

Kolejną wyjątkową postacią związaną z Nieszawą był Ferdynand Ossendowski, podróżnik, dziennikarz i pisarz, który zasłynął jako autor kilkudziesięciu powieści, będących owocem jego podróży i obserwacji, poczynionych głównie na kontynencie azjatyckim (Rosja, Mongolia, Chiny, Indie, Japonia). Pisarz w okresie międzywojnia był równie popularny co Henryk Sienkiewicz, Jack London, czy Karol May (skądinąd, nazywano go polskim „Karolem Mayem”). Jego książki (w łącznym nakładzie ok. 80 mln egzemplarzy!) początkowo wydawane w Rosji i Stanach Zjednoczonych, zostały ostatecznie przetłumaczone na 20 języków.

Ossendowski upodobał sobie małą Nieszawę (pochodziła stąd jego żona, skrzypaczka, Zofia Janowska), gdzie wygłaszał odczyty, prowadził dyskusje z mieszkańcami, zaś wdzięczni Nieszawianie uczynili go Honorowym Obywatelem Miasta³⁶.

³⁵ Głos Nieszawski, nr 285, 11-12 XII, 1938, s. 16

³⁶ Wasicka W., *Wybitni nieszawianie* [w:] *Kalejdoskop nieszawski*, t. III, Nieszawa 2010, s. 123-124

Do dziś dom, w którym mieszkał ten wybitny publicysta, działacz społeczny, bardzo popularny niegdyś pisarz, nazywa się „Ossendówką.”

Nieszawa w latach II wojny światowej 1939-1945

Nieszawa, jako miasto, ani nawet powiat, nie ucierpiała szczególnie podczas kampanii wrześniowej. Najbliższym strategicznym terenem, który był wytypowany przez hitlerowców do zniszczenia, była linia kolejowa Toruń - Włocławek.

Pierwsze patrole Wehrmachtu wkroczyły do Nieszawy i Ciechocinka 8 września. Początkowo istniał tu hitlerowski Zarząd Wojskowy, który rozpoczął swoją obecność od grabieży mienia Polaków oraz Żydów. Następnie, na mocy dekretu o nowym podziale administracyjnym z dnia 8 października, Nieszawa weszła w skład Okręgu Rzeszy Poznań (który od I 1940 przyjął nazwę Okręg Rzeszy Kraj Warty), przechodząc tym samym pod zarząd namiestnika Arthura Greisera.³⁷

Jednymi z pierwszych poleceń, jakie zaczęto realizować na rozkaz namiestnika była eksterminacja polskiej inteligencji, duchowieństwa oraz Żydów. Ci ostatni zostali wyznaczeni do przymusowego przesiedlenia na teren Generalnej Guberni w celu skoncentrowania ich w gettach. Duchowieństwo oraz inteligencję czekały aresztowania i więzienie, bądź śmierć.

Kolejnym krokiem były wysiedlenia, które zaczęto realizować już od września 1939 roku. Na miejsce wywłaszczonych Żydów i Polaków, administracja niemiecka planowała sprowadzić Niemców nadbałtyckich, wołyńskich, z Chełmszczyzny. W ramach tej akcji wysiedlono z powiatu nieszawskiego w 1940 roku ponad 5100 osób, w 1941 roku prawie 4000 osób, w 1943 roku było to „już tylko” ponad 500 osób. Rodziny objęte wywozem trafiały do Rzeszy do pracy w gospodarstwach rolnych albo w przemyśle ciężkim.³⁸ Podstawą prawną do konfiskowania mienia polskiego stanowiło rozporządzenie z 15 stycznia 1940 roku „o zabezpieczeniu majątku państwa polskiego (w tym majątku samorządów”, z 12 marca „o publicznym zagospodarowaniu przedsiębiorstw oraz nieruchomości rolnych i leśnych”, z 17 września 1940 „o traktowaniu majątku byłych obywateli państwa polskiego” i z 14 sierpnia 1942 roku „o konfiskacie majątku osób wrogich wobec narodu i państwa niemieckiego.”³⁹

Z Nieszawy w czasie wojny zniknęła zarówno duża liczba jej mieszkańców, jak i szeroko pojęta warstwa kultury materialnej i duchowej. Miasto ograbiono z miejsc kultu: zamknięto kościół franciszkanów, przeprowadzono akcję niszczenia krzyży przydrożnych, figur i kapliczek, skonfiskowano dzwony kościelne (w celu przetopienia i wykorzystania surowca w przemyśle zbrojeniowym). Bardzo szybko, bo jeszcze we wrześniu 1939 roku spalono nieszawską Synagogę, zniszczono kirkut

³⁷ Waszkiewicz Z., *Nieszawa w latach hitlerowskiej okupacji 1939-1945* [w:] *Dzieje Nieszawy*, t. I, s. 212

³⁸ Waszkiewicz Z., *ibidem*, s. 223

³⁹ Łuczak Cz., *Grabież polskiego mienia na ziemiach zachodnich Rzeczypospolitej wcielonych do Rzeszy 1939-1945*, Poznań 1969

i bibliotekę żydowską. Kościół ewangelicki przerobiono na magazyn.

Hitlerowcy wydali też rozporządzenie o usunięciu wszystkich polskich napisów (również z kościołów), zlikwidowali Szkołę Przystosowania Kupieckiego, w tzw. „polskiej szkole” zabroniono posługiwać się językiem polskim, zamknięto Bibliotekę Miejską, księgozbiór (również znakomity księgozbiór księdza Kneblewskiego) zniszczono. Oznaczało to, że wszelkie instytucje, życie oświatowe i kulturalne w Nieszawie, zbudowane z uporem przez mieszkańców, zostały nawet nie zredukowane, ale wyeliminowane.

Wobec bardzo dobrze zorganizowanej służby niemieckiej (zarówno wojskowej, jak i administracji cywilnej), opór mieszkańców był bardzo utrudniony. Szczególnie trudne były początki zorganizowania siatki ruchu oporu.

W skali ogólnopolskiej, już 27 września 1939 roku generał Michał Karaszewicz-Tokarzewski powołał do życia Służbę Zwycięstwu Polski (SZP), przekształconą w styczniu 1940 w Związek Walki Zbrojnej (ZWZ), a ostatecznie (po scaleniu podziemnych oddziałów) przemianowaną na Armię Krajową w lutym 1942 roku. Oprócz tej największej organizacji podziemnej, na terenie Pomorza istniała organizacja wojskowa „Grunwald”, na bazie której powołano Polską Armię Podziemia (PAP)⁴⁰. Na przełomie 1942 i 1943 roku został utworzony Rejon Nieszawski PAP, którego trzon stanowiło 6 członków PPS w Nieszawie. Równoległe do działań ruchu oporu na obszarze okupowanej Polski, odbudowywały się polskie struktury administracyjne na emigracji, czyli Rząd RP na Uchodźstwie, którego wysłannicy (Delegaci na Kraj) kontaktowali się z działaczami ruchu oporu. Powstała w taki sposób sieć cywilno-wojskowa miała za zadanie między innymi odbudować oficjalne struktury państwa polskiego w chwili spodziewanego upadku reżimu faszystowskiego i zakończenia wojny.

Już jesienią 1944 roku Niemcy czynili przygotowania do ewakuacji, choć ostatecznie akcja była przeprowadzana dość chaotycznie, niemal pod presją nacierających czołgów armii radzieckiej. Hitlerowcy zdążyli niestety załadować dokumentację, jaka powstawała w mieście pod ich zarządem do wagonu, który miał prawdopodobnie ruszyć na teren Rzeszy. Wagon został zbombardowany, więc odtworzenie szczegółowej rzeczywistości okupacyjnej miasta jest już niemożliwe. „Czytać” ją można wyłącznie na podstawie twardych danych: ubytku ludności oraz utraty instytucji oraz dóbr materialnych, z których miasto zostało dosłownie ogołocone. Bezpowrotnie zniknęła też wielokulturowość miasta, którą wcześniej tworzyli Polacy, Żydzi i Niemcy.

Nieszawa po 1945 roku

Do Nieszawy Rosjanie wkroczyli 21 stycznia 1945 roku. Początkowo prowizoryczne władze chciał zorganizować Józef Sporny, do września 1939 roku pełniący funkcję sekretarza Zarządu Miasta Nieszawy, ale szybko wyeliminowano go z działań polityczni-administracyjnych. Pierwszą partią, która zdobyła przyczółki

⁴⁰ Gąsiorowski A., *Polska Armia Powstania. Największa tajemnica pomorskiej konspiracji*, Toruń 1997

władzy była Polska Partia Robotnicza, ściśle związana z władzami radzieckimi.⁴¹ Opanowała starostwo powiatowe w Aleksandrowie, a wraz z nim przejęła kontrolę nad aparatem policyjnym i Urzędem Bezpieczeństwa. Podobnie jak na terenie całej Polski, władze PPR skutecznie wyeliminowały z życia politycznego partie konkurencyjne (takie jak PSL i PPS), które choć posiadały znacznie większe poparcie wyborców, to musiały ustąpić przed brutalną grą polityczną.

W prestiżowym dla nowych władz w Polsce referendum z 30 czerwca 1946 roku (gdzie PPR nawoływała do symbolicznego 3 x TAK, co miało wyrażać stopień poparcia dla władz) Nieszawa zagłosowała w ponad 90 % 3 x NIE. Był to wynik w skali całego kraju wyjątkowo niekorzystny dla Polskiej Partii Robotniczej. Oczywiście został całkowicie zafałszowany, w „Trybunie Pomorskiej” ogłoszono pełne zwycięstwo PPR.⁴²

Polska Partia Robotnicza, dążąc do pełnej kontroli nad krajem, wchłonęła w swoje szeregi Polską Partię Socjalistyczną (uprzednio przeprowadzając w niej czystki). W ten sposób powstała w grudniu 1948 roku Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR), która w praktyce samodzielnie będzie sprawować rządy do przełomu w 1989 roku.

Tragiczne lata wojny przeszły w Nieszawie w równie trudny ekonomicznie okres lat stalinowskich. Wytoczona przez PZPR tzw. bitwa o handel miała za zadanie doprowadzić do pełnej nacjonalizacji handlu i usług, co poskutkowało w perspektywie kilku lat zamknięciem prywatnych warsztatów rzemieślniczych i usługowych. Biorąc pod uwagę brak jakiegokolwiek większego zakładu przemysłowego, władze, realizując programową „bitwę o handel” spowodowały jedynie, że Nieszawa (dotąd zaopatrywana w towary i usługi przez drobnych przedsiębiorców) została skutecznie ich pozbawiona. W latach stalinowskich miasto miało rekordowo niski poziom zaopatrzenia w podstawowe towary żywnościowe, przemysłowe, opał. Bezlitośnie ujawniła się niezdolność władz do zastąpienia sektora prywatnego państwowym.

W równie trudnym położeniu znalazły się gospodarstwa rolnicze, objęte przymusowymi dostawami płodów rolnych (niestety, w niekorzystnych dla rolników cenach). Próby kolektywizacji gospodarstw rolnych przyjęły w tym okresie formę niemal represji; na rolników nakładano bardzo wysokie zobowiązania co do ilości wymaganych płodów rolnych, z których ci nie mogli się wywiązać (szczególnie w sytuacji braku nawozów oraz maszyn niezbędnych w rolnictwie). Nakłaniano również właścicieli gospodarstw do przystępowania do spółdzielni rolniczych, co ostatecznie, na skutek ogromnej niechęci rolników do tego rodzaju rozwiązań, się nie powiodło.

Ogromnym problemem miasta był brak ofert pracy dla mieszkańców, co z kolei przekładało się na podejmowane przez nieszawian decyzje o opuszczeniu miasta w poszukiwaniu pracy. Dopiero dziesięć lat po zakończeniu wojny udało się uruchomić punkt skupu oraz Przetwórnę Owoców i Warzyw, rok później zakład wikliniarski, a w 1956 roku utworzono tu filię Spółdzielni Rybackiej „Certa” z Włocławka, choć nadal były to zakłady zatrudniające nieduże załogi.

⁴¹ Kozłowski R., *Partie polityczne w województwie pomorskim 1945-1950*, Toruń 1991

⁴² *Referendum z 30 czerwca 1946 r. Przebieg i wyniki*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1993

Lata powojenne w Nieszawie zostały poświęcone w dużym stopniu zagadnieniom natury politycznej: rozprawą z PPS-em, próbami kolektywizacji rolnictwa na wzór radziecki oraz nacjonalizacji sektora prywatnego w myśl nowego, socjalistycznego ustroju. Nieszawa traciła na tym ogromnie, ponieważ w miejsce zabranych jej dotychczasowych form działalności, nie zaproponowano wystarczających rozwiązań, które ratowałyby popadające w ubóstwo miasto. Dodatkowo, na skutek zarządzania centralistycznego, odebrano miastu zdolność wpływania na własne losy. Decyzje odnośnie Nieszawy zapadały na szczeblu centralnym (Warszawa), wojewódzkim (Bydgoszcz) bądź powiatowym (Aleksandrów Kujawski). Skali upadku miasta nad Wisłą nie zauważali decydenci, odwiedzający Nieszawę incydentalnie. Jak pisał dziennikarz odwiedzający Nieszawę: *Nieszawa ma pecha, wszystko tu się wali i ludzie nie cenią tej swojej historii. Cieclocinek jest bogaty, a Nieszawa biedna, nie ma nawet przewodnika ani monografii miasta*⁴³.

Nawet tak duże wydarzenie, jakim było 500-lecie miasta, obchodzone we wrześniu 1960 roku, nie zostało dobrze wykorzystane. Władze miasta zamierzały uzyskać dodatkowe fundusze od władz powiatowych i wojewódzkich na inwestycje, ale poza okolicznościowymi obchodami, wystawą prac Stanisława Noakowskiego i zgromadzeniem środków na budowę skromnego Domu Kultury, Nieszawa i jej żywotne problemy nie zostały dostrzeżone. Anegdotycznie brzmi wkład pobliskiego Torunia w obchody Nieszawy: delegacja torunian, w 500-letnią rocznicę spalenia Nieszawy, zasadziła tu okolicznościowy „dąb pojednania”.

Na tle tego postępującego marazmu, jedno wydarzenie ze współczesnej historii miasta jest uderzające i ilustruje ukrytą głęboko, ale jednak możliwą energię miasta. Na 1967 rok przypadała setna rocznica urodzin Stanisława Noakowskiego, którego organizacja zbiegła się w czasie z ogłoszeniem ogólnopolskiego konkursu na tzw. Mistrza Gospodarności organizowanym przez tygodnik „Rada Narodowa”. Urzędnicy Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (PPRN) postanowili zgłosić Nieszawę do konkursu, licząc na jej mimo wszystko wdzięczny charakter i malownicze położenie. Samo zgłoszenie miasta do konkursu było związane z pozyskaniem dodatkowych funduszy z budżetu powiatowego i wojewódzkiego, co zostało w Nieszawie spożytkowane na upiększenie miasta. Pojawiły się liczne pomysły, wśród których zrealizowano: remont ogrodzenia na bulwarach nadwiślańskich, urządzenie skwerków na ulicach Rybaki, Zjazd i Cieclocińskiej, zakupiono 40 ławek na place i skwery, urządzono plac zabaw dla dzieci, ustawiono 100 koszy na odpady. W sezonie letnim funkcjonowało kąpielisko strzeżone nad Wisłą, które zaopatrzono w leżaki, kajaki i sprzęt ratowniczy. Bardzo istotną rolę w tej akcji odegrali sami mieszkańcy, którzy wyraźnie włączyli się w szeroko zakrojony panel prac renowacyjnych. Prace nad odnowieniem miejskich elewacji nadzorowała Katarzyna Szalewska wraz z grupą artystów, ale siłę roboczą stanowili sami nieszawianie. Jak pisali dziennikarze: 95 % prac wykonali mieszkańcy Nieszawy.⁴⁴ Był to wspaniały zryw mieszkańców, który dał miastu drugie miejsce w kraju w kategorii miast do 10,000 mieszkańców. Ten wielki sukces na pewien czas rozreklamował Nieszawę szerszym kręgom, a samym

⁴³ Wieluński A., *Gdzieś nad Wisłą (Nieszawa)* [w:] Argumenty, 1965, nr. 46, s. 6

⁴⁴ Golon M., *Nieszawa w latach 1957-1972* [w:] Dzieje Nieszawy, t. II, s. 109

mieszkańcom przyniósł wiarę w to, że nareszcie ośrodki decyzyjne (województwo Bydgoszcz, czy stołeczna Warszawa) dostrzegą potencjał miasta i popłynie w ich stronę strumień pieniędzy na niezbędne inwestycje. Od dawna dyskutowane zagadnienie uczynienia z Nieszawy ośrodka turystycznego dostało swoje przysłowiowe „5 minut”.

Biorąc pod uwagę fakt, że do miasteczka przyjeżdżało codziennie kilka autobusów, przywożących między innymi turystów, przygotowano dokumentację na budowę ośrodka wypoczynkowego, basenu, hotelu z pawilonem gastronomicznym oraz campingiem. Niestety, władze wojewódzkie w porozumieniu z władzami centralnymi, skutecznie wyleczyły nieszawian z ambicji i nadziei, odrzucając możliwość ich realizacji (skądinąd, urzędnicy z Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy raczej sugerowali, aby Nieszawa przekształciła się w wieś, co odciąży ją z konieczności utrzymywania wielu miejskich instytucji).

Na szczęście, radni Nieszawy nigdy nie pozwolili miastu się tak zredukować, choć borykali się z wieloma problemami. Te najważniejsze, które były zmorą miasta przez całe dziesięciolecie, to wspomniany już brak ofert pracy i idący za tym systematyczny spadek liczby mieszkańców. Do pozostania w miasteczku na pewno nie zachęcała bardzo zła sytuacja lokalowa, która aż do lat 90-tych będzie powodem uzasadnionego niezadowolenia mieszkańców. Często pojawiały się głosy, że budynki są stare, wymagają koniecznych remontów, ale lokatorzy się ich nie podejmują, hamowani przez wyśrubowane dla nich wymagania konserwatorskie. Zarzucano zresztą władzom, że godzą się na objęcie miasta nadzorem konserwatorskim, choć nie dofinansowują remontów dwustuletnich domów.

Pierwszy powojenny dom rodzinny (blok z osiemnastoma mieszkaniami) pojawił się dopiero w 1959 roku, kolejne w 1963 i 1964 roku. Te budynki pokryły zresztą jedynie część lokalowego zapotrzebowania.

Kolejnym obszarem, bardzo zaniedbanym, było wciąż niezrealizowane przez władze podłączenie domostw do sieci wodociągowo-kanalizacyjnej, co było wyraźnym cywilizacyjnym opóźnieniem miasta. Do 1982 roku, kiedy to rozpoczęto pierwszy etap prac nad skanalizowaniem miasta, 90 % domów nie miało wody bieżącej.

Podobnie przedstawiała się sytuacja z telefonizacją miasta. Przez kilka dziesięcioleci powojennych Nieszawa posiadała jedynie 46 abonentów i mimo wielu starań sytuacja ta pozostawała niewiarygodnie długo bez zmian. Tu znów dopiero lata 90-te przyniosą poprawę.

Każdorazowe wnioski władz lokalnych o inwestowanie w Nieszawę nie przynosiły skutków, a sterowanie centralne przynosiło tragiczne w skutkach zaniedbanie miasta.

Mieszkańcy mimo wszystko jeszcze raz chcieli uwierzyć w korzystny obrót sytuacji, gdy w 1975 roku ogłoszono „Program Wisła”, w ramach którego na wysokości Nieszawy miała powstać zaporę na Wiśle. Rozniecono wielki zapal i entuzjazm w kontekście planowanych prac. Nieszawę już traktowano jako beneficjenta tego programu, który otrzyma miejsca pracy oraz infrastrukturę turystyczną: przystań dla statków żeglugi śródlądowej, promenadę, zaplecze dla

wczasowiczów. Miało też ruszyć budownictwo mieszkaniowe oraz prace wodne-kanalizacyjne⁴⁵. Do tego pomysłu nieszawianie będą się z nadzieją odwoływać przez długie lata, aż wreszcie na początku lat 90-tych usłyszą, że pierwotnie planowany „Program Wisła” nie będzie jednak wdrażany w życie. Wywołało to ogromne rozgoryczenie.

Przez całe dziesięciolecie bowiem część mieszkańców szczerze wierzyła, że Nieszawa, (*królewska Nieszawa*) zasługuje na znacznie większe zaangażowanie ze strony władz. Nie ustając w oczekiwaniu na lepszą ekonomicznie i bytowo przyszłość, władze miasta nie ustąpiły w sprawie zachowania praw miejskich oraz skutecznie broniły bytu nieszawskiego liceum, które kilkakrotnie było o krok od przemianowania go na szkołę zawodową (rolniczą), co dla mieszkańców oznaczało znaczny spadek prestiżu.

Nieszawa powojenna zmieniała się bardzo powoli i w bardzo ograniczonym zakresie, co z jednej strony było powodem frustracji mieszkańców, pozbawionych zdobyczy cywilizacyjnych w rodzaju sieci kanalizacyjnej, gazociągowej, czy telefonicznej, z drugiej spowodowało, że układ urbanistyczny oraz architektura budynków (zachowana niemal całkowicie od pierwszej połowy XIX wieku) nie uległy zmianie.

Architekci, historycy sztuki, konserwatorzy zabytków, doceniali historyczną zabudowę miasta, która za wyjątkiem bloków zbudowanych w latach 60-tych, nie została zdeformowana czy zakłócona, jak to miało miejsce w przypadku wielu polskich miasteczek, których naturalna architektura zniknęła (bądź to utracona na skutek działań wojennych, bądź na skutek doraźnych remontów, przebudów, nie uwzględniających walorów estetycznych).

Ta wyjątkowość miasta sprawiła, że miasto otrzymało rozległą analizę (Studium Konserwatorskie wraz z Koncepcją Uporządkowania Zespołu Staromiejskiego w Nieszawie) zleconą w 1974 roku przez Wojewódzką Pracownię Konserwacji Zabytków w Bydgoszczy, a wykonaną przez zespół pracowników z Instytutu Konserwatorstwa i Zabytkoznawstwa UMK pod kierunkiem profesora Jana Tajchmana. Zawierała ona bardzo szczegółowe dane, zalecenia i wnioski konserwatorskie, takie jak: wartościowanie zabudowy, jej stan techniczny, wytyczne przestrzenne, postulaty konserwatorskie dotyczące zabudowy i wiele innych aspektów, które miały wspomóc proces rewitalizacji miasta, przy jednoczesnym zachowaniu jego charakteru.

Na podstawie tego studium w 1980 roku na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Urzędu Wojewódzkiego we Włocławku powstał Miejscowy Plan Szczegółowy Zagospodarowania Przestrzennego i Rewaloryzacji Miasta Nieszawy (wykonany przez Pracownię Konserwacji Zabytków Oddział w Toruniu) oraz dodatkowo Badanie Historyczno-Urbanistyczne Uzupełniające. Wszystkie te działania miały na celu uratowanie cennego zespołu miejskiego przed widmem źle zaplanowanych, dorywczych prac remontowo-budowlanych. Ten wariant czarnego scenariusza się wprawdzie nie ziścił (głównie z powodu złej kondycji finansowej miasta i zarazem jego mieszkańców), natomiast zadziałał czynnik naturalny w

⁴⁵ Wieluński A., *Nieszawa. Wisła-rzeka polskich losów* [w:] Argumenty, 1974, nr. 27

postaci erozji budynków, zaniedbywanych i ostatecznie opuszczonych.

Niestety, jak dotąd, dokumentacja sprzed pięćdziesięciu lat, nie została wykorzystana w procesie odnowy miasta (choć już wówczas na przełomie lat 70-tych i 80-tych, pierwszym i zasadniczym wnioskiem konserwatorskim była podnoszona konieczność natychmiastowego ratowania części budynków).

Niemniej jednak, początek lat 80-tych był okresem ponownie silnie napiętnowanym wydarzeniami politycznymi, a z kolei lata 90-te przyniosły ze sobą podstawowy problem małych, nieuprzemysłowionych miast, czyli masowe bezrobocie. To z kolei spowodowało migrację obywateli do większych ośrodków.

Problem „wymierania” Nieszawy stał się bardzo zauważalny i dotkliwy, co oczywiście pozostawiło kwestie estetyki miasta na drugim, jeśli nie trzecim planie. Miasto nadal się zмага ze stygmatem zacofanego i stojącego na uboczu nowoczesności ośrodka.

Należy jednak mieć nadzieję, że Nieszawa, która niejednokrotnie broniła swojego bytu, ponownie „włączy silniki” i udowodni, że zasługuje na miano *królewskiego miasta*.

Nota bibliograficzna

Źródła oraz literaturę dotyczącą Nieszawy można podzielić na następujące zbiory:

- materiały archiwalne
- literaturę przedmiotu (w tym publikacje prasowe)
- materiały ikonograficzne (zbiór fotografii z okresu przedwojennego oraz powojennego oraz fotografie i mapy powstałe na użytek Studium Konserwatorskiego)

1. Materiały archiwalne znajdują się w następujących archiwach państwowych:

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie. W tym zbiorze znajdują się następujące zespoły:

- księgi miejskie Nieszawy (KmN),
- księgi radzieckie (Nieszawa, radz.),
- Księgi wójtowskie (Nieszawa, wójt.)
- Archiwum Skarbu Koronnego Oddział I (ASK O1)
- Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych z lat 1815-1868 (KRSW),
- Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego z lat 1796-1880 (CWW)
- Komisja Województwa Mazowieckiego i rząd Gubernialny Warszawski. Wydział Wyznań i Oświecenia Publicznego z l. 1793-1888 (KWM)

Archiwum Diecezji Włocławskiej (ADW)

- dokumenty o sygn. 395, 451, 536, 539, 553, 585, 3276
- Akta parafii Nieszawa
- Akta Biskupów Kujawsko - Pomorskich (ABKP)
- Akta Biskupów Kujawsko - Kaliskich (ABKKal)

Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku (APW)

- Akta miasta Nieszawy z lat 1807-1944
- Naczelnik Powiatu Włocławskiego (NPW)
- Akta stanu cywilnego parafii rzymsko-katolickiej Nieszawa z l. 1808-1860 (ASCPN)
- Księgi metrykalne parafii ewangelicko-augsburskiej Nieszawa z l. 1838-1860
- Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego Okręgu i miasta Nieszawy z l. 1826-1860
- Akta cechowe miasta Nieszawy z l. 1772-1927 (AcN)
- Cesarsko-Niemiecki Szef Powiatu Włocławskiego (Szef Powiatu)
- Starostwo Powiatowe w Nieszawie (PN)
- Starostwo Powiatowe we Włocławku (St. Pow.)
- Starostwo Powiatowe Nieszawskie w Aleksandrowie Kujawskim 1945-1950
- Zarząd Miejski w Nieszawie 1945-1950
- Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Nieszawie 1950-1972
- Komitet Miejsko-Gminny PZPR w Nieszawie 1973-1989
- Urząd Miasta i Gminy w Nieszawie 1973-1990

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

- Cech rzeźników - Nieszawa z lat 1820-1927
- Cech piekarzy - Nieszawa z lat 1821-1930
- Cech ślusarzy, kowali, blacharzy i gwoździarek - Nieszawa z lat 1865-1930
- Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego
- Komitet Powiatowy Polskiej Partii Robotniczej w Aleksandrowie Kujawskim 1945-1948
- Powiatowy Komitet Polskiej Partii Socjalistycznej w Aleksandrowie Kujawskim 1945-1948
- Urząd Wojewódzki Pomorski 1945-1950
- Komitet Powiatowy PZPR w Aleksandrowie Kujawskim 1948-1975

Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy (APmsW)

- Kancelaria Gubernatora Warszawskiego Referat IV
- Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Warszawskiej z l. 1894-1915 (StIFGW)

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Delegatura w Bydgoszczy

- Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Aleksandrowie Kujawskim 1945-1954

Archiwum Parafialne w Nieszawie

- maszynopis autorstwa Józefa Spornego: *Kronika parafii św. Jadwigi w Nieszawie (do 1945 roku)*, Nieszawa 1968
- praca magisterska: J. Przybysz, *Historia parafii Nieszawa od 1793 r.*

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu. Delegatura we Włocławku

- Studium Konserwatorskie wraz z Koncepcją Uporządkowania Zespołu Staromiejskiego w Nieszawie (wykonany przez Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK pod kier. Prof. Jana Tajchmana), Toruń, 1974
- Miejscowy Plan Szczegółowy Zagospodarowania Przestrzennego i Rewaloryzacji miasta Nieszawy (wykonany przez Pracownię Konserwacji Zabytków Oddział w Toruniu na zlecenie Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego we Włocławku, Toruń, 1980)

2. Literatura przedmiotu

2.1 Publikacje w czasopismach naukowych:

Ziemia Kujawska:

- Mainus F., *Sprawozdanie sytuacyjne prezesa rejencji inowrocławskiej w okresie okupacji hitlerowskiej z lat 1940-1942 (Przegląd problematyki)*, t.3: 1971
- Guldon Z., *Żydzi w miastach kujawskich w XVI - XVIII wieku*, t.9: 1993
- Jóźwiak S., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej na terenach komturstwa nieszawskiego i domen krzyżackich na Kujawach inowrocławskich do początku XV wieku*, t.10: 1994
- Jóźwiak S., *Trzy nieznane źródła dotyczące krzyżackich posiadłości na Kujawach nam przelomie XIV i XV wieku*, t.13:1998
- Matelski D., *Ewakuacja rejencji inowrocławskiej w 1945 roku w świetle dokumentów niemieckich*, t.14:2000-2001

Zapiski Historyczne

- Guldon Z., *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII w.*, t.39:1974, z.1
- Bieniak J., *Odzyskanie zachodnich Kujaw przez Kazimierza Wielkiego w 1337 roku*, t.39:1974
- Jóźwiak S., *Przeprawa wiślana naprzeciw Torunia od połowy lat trzydziestych XIII do 1466 roku*, t.61:1996, z.4
- Jóźwiak S., *Zmiany w sposobie funkcjonowania administracji terytorialnej w ziemi chełmińskiej pod panowaniem zakonu krzyżackiego w latach 1410-1422*, t.67:2002

Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie

- Kallas M., *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do tworzenia województwa wrocławskiego)*, t.1, Włocławek, 1978
- Gruszczyńska M., *Materiały do dziejów szkolnictwa w Państwowym Archiwum we Włocławku*, t.3:1980
- Guldon Z., *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w XVI-XVIII wieku*, t.4:1981
- Kabaciński R., *Opis Nieszawy z 1820 roku*, t.5, Włocławek 1985
- Guldon Z., *Udział miast kujawskich i dobrzyńskich w handlu wiślanym w połowie XIII wieku*, t.6:1987
- Paczkowski S., *Kształtowanie się władzy ludowej w powiecie nieszawskim (aleksandrowskim) w latach 1945-48*, t.7: 1990
- Wróblewski W., *Województwo wrocławskie w l. 1976-1985*, t.7:1990
- Cackowski S., *Urbanistyczny opis miast dobrzyńskich i kujawskich w opiniach pruskich z końca XVIII wieku*, t.9:1995
- Kallas M., *Raport o stanie miast kujawskich w 1820 roku*, t.13, Włocławek, 1999
- Kawski T., *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej 1918-1939*, t.13:1999
- Dziki T., *Gmina ewangelicko-augsburska we Włocławku w XIX wieku*, t.14, Włocławek 2000
- Rozynkowski W., *Kronika parafii nieszawskiej z lat 1945-1946. Źródła do dziejów stosunków państwo - Kościół w okresie powojennym*, t.14:2000

Zapiski Towarzystwa Naukowego Toruńskiego

- Janosz-Biskupowa I., *O położeniu i przeniesieniu Nieszawy*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t.20:1954

Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych

- Biskup M., *Handel wiślany w latach 1454-1466*, t.14:1952

2.2 Teksty źródłowe

- Klonowic S.F., *Flis to jest spuszczenie statków Wisłą i innymi rzekami do niej przypadającymi*, oprac. A. Karpiński, Warszawa, 1984

- *Opisy miast polskich z lat 1793-1794*, oprac. J. Wąsiki, Poznań 1962

- *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565*, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz, 1963

- *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t.1: Wielkopolska, wyd. A. Pawiński, Warszawa, 1883

- *Ziemia kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek, 1882

- *Raport wojskowo-statystyczny departamentu bydgoskiego z 1813 roku [w:] Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV - XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, M.Kallas, J. Wojciak, Warszawa-Poznań, 1974

- *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914*, opr. W. Grabski, Warszawa, 1915

Flatt O., *Brzegi Wisły od Warszawy do Ciechocinka, z dopełniającym poglądem na przestrzeń od Torunia do Gdańska. (Przewodnik żeglugi parowej)*, Warszawa, 1854

- Rozyrkowski W., Sowa W., *Nieszawa. Przewodnik*, Nieszawa, 2001

- *Nieszawski kalejdoskop*, pod red. Wasilkowska-Frelichowska K, t. 1-3, Nieszawa, 2004

2.3 Opracowania naukowe

- Biskup M., *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308-1521)*, Gdańsk 1993

- Biskup M., *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*, Warszawa 1959

- Cackowski S., *Miasta dobrzyńskie i kujawskie w końcu XVIII i na początku XIX wieku (1793-1807)*, Włocławek 1995

- Czaja R., (red.), *Dzieje Nieszawy*, t. I (do roku 1945), Toruń, 2004

- Czacharowski A., (red.), *Prace z dziejów państwa i zakonu krzyżackiego*, Toruń 1984

- Chrzanowski B., *Związek Jaszczurczy i Narodowe Siły Zbrojne na Pomorzu 1939-1945. Nieznane karty pomorskiej konspiracji*, Toruń, 1997

- *Dzieje ziemi Kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, Warszawa 1888

- Gąsiorowski A., *Itinerarium króla Władysława Jagielly 1386-1434*, Warszawa 1992

- Gąsiorowski A., *Polska Armia Powstania. Największa tajemnica pomorskiej konspiracji*, Toruń, 1997

- Gąsiorowska-Grabowska N., *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815-1918*, Warszawa, 1985
- Golon M., *Dzieje Nieszawy*, t. II (1945-1990), Toruń, 2005
- Golon M., *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945-47*, Toruń, 2001
- *Historia Torunia*, t.1-2, pod red. M. Biskupa, Toruń 1996
- Jastrzębski W., *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy w l. 1939-1945*, Poznań, 1966
- Józwiak S., *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246-1343*, Toruń 1997
- *Kujawy Wschodnie i ziemia dobrzyńska w okresie przejścia pod zabór pruski w 1793 roku. Materiały sesji naukowej we Włocławku 25 XI 1993*, pod red. S. Cackowski, Włocławek, 1995
- Kalemka S., *Z dziejów powstania styczniowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa, 1989
- Kallas M., *Organizacja administracji terytorialnej w Księstwie Warszawskim*, Toruń, 1975
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t.11: Województwo bydgoskie, z. 1: Powiat aleksandrowski, Warszawa, 1969
- Kozłowski R., *Partie polityczne w województwie pomorskim 1945-1950*, Toruń, 1991
- Łuczak Cz., *Polscy robotnicy przymusowi w III Rzeszy podczas II wojny św.*, Poznań 1974
- Madajczyk Cz., *Polityka III rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa, 1970
- Mietz A., Pakulski J., *Świadectwa przeszłości Nieszawy. Rzeźby-pomniki-nagrobki-tablice*, Włocławek 1989
- Nietyksza M., *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Warszawa, 1986
- Serwański E., *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa, 1970
- Waszkiewicz Z., *Z dziejów ruchu oporu w Toruniu i powiecie toruńskim podczas okupacji hitlerowskiej*, [w:] Rocznik Toruński, t.15:1980

Materiały ikonograficzne

Absolutnie wyjątkowym świadectwem życia miasta i mieszkańców jest bardzo liczny zbiór zdjęć wykonanych w czasie dwudziestolecia międzywojennego, w czasie II wojny oraz po wojnie przez nieszawianina, fotografa, Józefa Spornego. Fotografie te, wraz z negatywami zostały przez pana Spornego przekazane w darze w celu przechowywania i ochrony panu Lechosławowi Zborowskiemu, również nieszawianinowi. Pan Zborowski w porozumieniu z panem Ryszardem Lewandowskim, kierownikiem Muzeum Stanisława Noakowskiego, wykorzystują ten materiał fotograficzny, organizując wystawy tematyczne ilustrujące życie Nieszawy. Zarówno wartość dokumentalna, jak i artystyczna fotografii, sprawiają, że całość stanowi niezwykle cenny, wręcz unikatowy na większą skalę materiał dokumentujący życie niewielkiej społeczności na przełomie kilku dziesięcioleci.